

e-ISSN: 1694-8874

№1(1)/2023, 1-11

УДК: 811.512.1

DOI: [10.52754/16948874_2023_1\(1\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_1)

“ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРКТО” КЕЗДЕШКЕН МУЗЫКАЛЫК ТЕРМИНДЕР
МУЗЫКАЛЬНЫЕ ТЕРМИНЫ ПО ДАННЫМ “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” МАХМУДА
КАШГАРИ

MUSICAL TERMS ACCORDING TO “DIVAN LUGAT AT-TURK” BY MAHMUD
KASHGARI

Абдимиталип уулу Нурсултан

Абдимиталип уулу Нурсултан

Abdimalip uulu Nursultan

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель, Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

nabdimalipuulu@oshsu.kg

ORCID: 0009-0002-1689-0741

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич

Zhapparaliev Sherbol Zhapparalievich

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель, Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

shjapparaliev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-1009-4093

“ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТҮРКТӨ” КЕЗДЕШКЕН МУЗЫКАЛЫК ТЕРМИНДЕР

Аннотация

XI кылымда жашаган улуу түрк тилчи жана ойчул Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” аттуу энциклопедиялык эмгеги түрк тили менен адабиятынын, түрк элдеринин тарыхы жана географиясы боюнча жазылган эң байыркы эмгектердин бири. Ошондой эле аталган эмгек түрк элдеринин маданияты жана этнографиясы боюнча негизги булактардын бири. “Диван Лугат ат-Түрк” түрк элдеринин бай материалдык жана руханий баалуулуктары тууралуу, анын ичинде орто кылымдагы түрктөрдүн музыкалык маданияты боюнча да кызыктуу этнографиялык маалыматтарды берет. Бул эмгекте биринчи жолу ыр, күү, кошок, айтыш сыяктуу обонду билдирген түшүнүктөр айтылып, ошол мезгилдин кээ бир үйлөмө, чертме кылдуу жана урма аспаптарда ойнолгон музыкалык аткаруу жөнүндө маалыматтар берилген. Алсак, Махмуд Кашгари өз эмгегинде ошол доордун башка кылдуу аспаптары кобуз, икеме/эгеме, ченг/чонг/чун жана бучы сыяктуу аспаптары, түрктөрдүн көөнө үйлөмө аспаптары сыбызгу, боргуй жана урма аспап болгон товыл жөнүндө да маалымат берет. Макалада “Диванда” кездешкен музыкалык терминдер азыркы кыргыз тилиндеги жалпылыктары менен салыштырылып каралды.

Ачкыч сөздөр: “Диван Лугат ат-Түрк”, музыкалык терминология, кобуз, кыргыз музыкасы, культурогенез.

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ТЕРМИНЫ ПО ДАННЫМ “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” МАХМУДА КАШГАРИ

Аннотация

Энциклопедический труд великого тюркского лингвиста и ученого Махмуда Кашгари, жившего в XI веке, “Диван Лугат ат-Турк” является одним из древнейших произведений, написанных по тюркскому языку и литературе, истории и географии тюркского народа. Также данный труд является одним из основных источников по культуре и этнографии тюркских народов. В частности “Диван Лугат ат-Турк” дает интересные этнографические сведения о богатых материальных и духовных ценностях тюркского народа, в том числе о музыкальной культуре средневековых тюрков. В данной работе впервые упоминаются такие понятия, как песня, мелодия, плач, песни, так же упоминаются некоторые духовые, струнные и ударные инструменты того периода, приводятся сведения о музыкальном исполнительстве. В словаре упоминаются струнные инструменты той эпохи, такие как кобуз, икеме/егэмэ, чэн/чонг/чунг и бучи. В своей работе Махмуд Кашгари также предоставляет информацию о турецких духовых инструментах: сыбызгу (свирель), боргуй (труба) и ударных инструментах такие, как товыл (барабан). В данной статье музыкальные термины, встречающиеся в “Диване”, сопоставлены с музыкальной терминологией современного кыргызского языка.

Ключевые слова: “Диван Лугат ат-Турк”, музыкальная терминология, кобуз, кыргызская музыка, культурогенез.

MUSICAL TERMS ACCORDING TO “DIVAN LUGAT AT-TURK” BY MAHMUD KASHGARI

Abstract

The encyclopedic work of the great Turkish scholar and lexicographer Mahmud Kashgari, who lived in the 11th century, “Divan Lugat at-Turk” is one of the oldest works written on the Turkic language and literature, history and geography of the Turkic people. Also, this work is one of the main sources on the culture and ethnography of the Turkic peoples. In particular, “Divan Lugat at-Turk” provides interesting ethnographic information about the rich material and spiritual values of the Turkic people, including the musical culture of the medieval Turks. In this work, such concepts as song, melody, lament, songs are mentioned for the first time, some wind, string and percussion instruments of that period are also mentioned, and information about musical performance is provided. The dictionary mentions stringed instruments of that era such as kobuz, ikeme/egeme, cheng/chong/chung and buchi. In his work, Mahmud Kashgari also provides information about Turkish wind instruments: sibyzgu (pipe), borguy (trumpet) and percussion instruments such as tovyul (drum). In this article, the musical terms found in “Divan” are compared with the musical terminology of the modern Kyrgyz language.

Keywords: “Divan Lugat at-Turk”, musical terminology, kobuz, Kyrgyz music, cultural genesis.

Киришүү

Байыркы жана орто кылымдагы түрк элдеринин тарыхын, тилин жана маданиятын изилдөөдө көп сандаган тарыхый маалыматтарга таянабыз. Алар кытай, араб-перс, грек-латын, армян тилдеринде жазылган тарыхый жазма булактар болуп саналат. Жогоруда эскерилген жазма булактардын авторлору ал тилдерде жазган элдер экендиги анык. Евразиянын учу-кыйырсыз талааларын мекендеген түрк элдери менен тарыхтын көөнө мезгилдеринен бери коңшулаш жашап, көчмөндөр тууралуу ат көтөргүс маалыматтарды жазып калтырышкан. Жалпы түрк элдеринин тарыхын изилдөөдө башка тилде жазылган тарыхый маалыматтардан башка өз эне тилибизде да жазма булактар кездешет. Алар Орхон-Енисей, Алтай, Талас, Кочкор жана Казакстан менен Өзбекстанда табылган байыркы түрк жазма эстеликтери, байыркы уйгур жазмалары. Ал эми Борбордук Азияда Ислам дининин жайылышы менен араб ариби менен жазылган Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билиг” эмгеги менен Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү жалпы орток тарыхыбыздын эң аздектелген эмгектеринин көч башында. Байыркы жана орто кылымдарда теги түрк инсандар тарабынан жазылган тарыхый маалыматтар өзүнүн аутенттүүлүгү менен айырмаланып, тил, тарых жана маданиятыбызды изилдөөдө мааниси абдан зор. Биринчиден бул эстеликтердин авторлору түрк тилинде сүйлөшкөн жана түрктөрдүн маданиятын эң жакындан тааныган инсандар. Дал ушундай инсандардын бири карахандар доорунун даңазалуу аалымы Махмуд Кашгари өзүнүн “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегинде мындай дейт: *“Мен алардын (түрктөрдүн) арасынан эң сөзгө чечени, билимдүүсү, тектүүсү жана ыктуу найзачысымын. Мен түрк, түркмөн, огуз, чигил, яма жана кыргыздардын шаарлары менен талааларын кыдырып, алардын тили менен ырларын үйрөндүм. Уруулардын тилдерин жатык үйрөнүп, аларды (китебимде) чебер тизме менен бердим”* (ДЛТ, 2005, б. 54). Жогорудагы мисалга таянып Махмуд Кашгари эмгегин жазууда лингвистикалык ыкмаларды кеңири пайдалангандыгын байкайбыз. Деги эле “Диван Лугатта” берилген мисалдардан улам Махмуд Кашгарини алгачкы тилчи, диалектолог деп атоого негиз бар.

Материалдар

Түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгын жана музыкасын изилдөөдө Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү маанилүү тарыхый булак болуп эсептелет. Байыркы жана орто кылымдардагы түрк элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгы жана музыкалык маданияты жөнүндө тарыхый маалыматтар абдан аз. Көчмөндөрдү жакындан тааныган кытайлардын тарыхый жазма булактарындагы үзүл-кесил маалыматтарды эске албаганда музыкасы боюнча маалыматтар жокко эссе. Ал эми Махмуд Кашгаринин “Диванында” түрктөрдүн музыкалык маданиятына байланыштуу маалыматтар тереңирээк берилген. Алсак, сөздүктө түрктөрдүн арасында кеңири жайылган ырлар, кошоктор, музыкалык аспаптардын аталыштары кездешет. Бул макалада “Диван Лугатта” орто кылымдагы түрктөрдүн музыкалык маданиятына байланышкан маалыматтарды иргеп көрсөтүп, аны кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы менен салыштырып, экөөнүн ортосундагы окшоштуктарды жана жалпылыктарды көрсөткөнгө аракет кылдык. Макаланын авторунун Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегиндеги кездешкен карахандардагы баланын төрөлүшүнө байланышкан ишенимдер тууралуу маалыматтарды кыргыз элинин баланын төрөлүшүнө байланышкан каада-салт цикли, “Диванда” кездешкен

фольклордук элементтер менен кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы жалпылыктар, карахандардагы ат жабдыктар терминологиясы менен кыргыз элинин жылкычылык терминологиясын салыштырып караган макалалар жарык көргөн (Абдимиталип уулу, 2022, бб. 126-132; Абдимиталип уулу, 2023а, бб. 101-106; Абдимиталип уулу, 2023б, бб. 131-142).

Анализ

“Диван Лугатта” *ыр (йыр)* деген сөз кездешип, мааниси лирикалык ыр дегенди билдирет (ДЛТ, 2005, б. 743). Махмуд Кашгари бул сөз менен кошо “*Ол йыр (ыр) йырлады*” деген сүйлөмдү мисал келтирет. “Ал ыр ырдады” деп которулат. Ал эми *йырагу* деген сөз “ырчы” да, “музыкант” да маанисинде берилет (ДЛТ, 2005, б. 768). Салыштыруу үчүн бүгүнкү казак тилинде ырчыны *жырау* деп аташат.

Ал эми кыргыз тилинде *ыр* сөзү байыркы аталышы менен маанисин өзгөрүүсүз сактап калган (КРС, 1985б, б. 435). Кыргыз элинин руханий байлыгынын туу чокусу болгон “Манас” эпосунда “Жалаң үйдүн борумун, Жарым күнчө ырдаган” Жайсаң ырчы менен кырк чоронун бири, “тебетейи чоктуу кул, айтар сөзү шоктуу кул” Ырамандын Ырчыуул деген каармандар кездешип, ырчылык милдетти аркалашкан. Ырчыуул Манастын эрдиктерин ырга салып, даңазалаган, кийин Семетейге да кызмат кылган колдон келген көмөгүн көрсөтөт. Казак окумуштуусу Ч.Валиханов өзүнүн 1856-жылы жазган “Отчет поездки на Иссык-Куль” деген макаласында Ысык-Көлгө болгон саякатында кара кыргыздардын бир ырчысы (*рчи*) менен жолуккандыгын жана ал ырчынын “Манас” дастанын айта билгендигин жазып кеткен (Валиханов, 1984, б. 327). В.Радлов болсо кыргыздар ырчылык өнөрдү искусствонун туу чокусу катары бааларын, ошондуктан элдик оозеки чыгармачылык кыргыздарда абдан өнүккөндүгүн баса белгилейт. Алар элдик дастандар, макалдар, кошоктор, үйлөнүү тоюнда ырдалчу ырлар ж.б. болуп, эл арасында кеңири таралган жана ар дайым урматтоо менен кабыл алынгандыгын эскере кеткен (Радлов, 1885, б. 4). Ал эми кечээ жакында эле жашап өтүшкөн Женижок, Токтогул, Арстанбек ж.б. ырчылардын санат, насыят, ашыктык ырлары кагазга түшүрүлүп, күнүбүзгө чейин сакталып калган.

“Диван Лугатта” *кошуг* сөзү кездешип, “ыр, поэзия” маанисин билдирген (ДЛТ, 2005, 356). Махмуд Кашгари эмгегинде *кошугтан* төрт сап ыр мисал келтирет:

“Алп эр Туңа өлди мү,	Алп эр Туңа өлдүбү?
Ысыз ажун калды му	Жалган дүйнө калдыбы?
Өзлек өчин алды му,	Тагдыр өчүн алдыбы?
Эмди йүрөк йыртылур	Эми жүрөк жыртылат” (ДЛТ, 2005, б. 80).

Түркиялык тарыхчы Бахаеддин Өгелдин ою боюнча Алп Эр Туңа ирандыктардын мифологиясындагы Афрасияб жөнүндөгү аңыздар түрк уламыштары менен биригүүсүнүн натыйжасында дастанга айланып кеткен (Ögel, 1995, б. 6).

Ал эми кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында *кошок* жанрынын өнүккөндүгүн бул жанрдын күнүбүзгө чейин жашап келүүсү менен гана чектелбестен, дагы деле колдонулуп, улантылып жаткандыгынан биле алабыз. Адам баласынын дүйнөдөн кайтуусу кайгылуу иш болуп, анын туугандарын, жакын адамдарын өкүткө салып, күйүткө батырат. Албетте, күйүтүн көз жаш менен чыгарууга, эмоционалдык оор абалды жеңилдетүүгө аракет кылуунун натыйжасында өлгөн адамды ый менен узатуу адаты пайда болгон. Бир гана ый менен

чектелбестен каза болгон адамдын жакындары анын жашоосундагы жаркын элестерди, жакшы сапаттарын эскерүүгө, аны мактап-жактап, “арбагын көтөрүүгө” аракет кылышат. Натыйжада, каза болгон адамдын мүрзөсүндө аны мактаган, даңктаган эскерүүлөрдү жазуу салты келип чыккан. Бул дүйнөдөгү көп элдерге тараган. Анын айкын өрнөгү болуп байыркы египет пирамидаларында фараондорго арналып жазылган жазуулар, байыркы Ирандагы Бехистун аска бетиндеги жазуулар, түрк кагандарына арналып жазылган орхон-енисей жазма эстеликтери ж.б. эсептелет. Ал эми жазуусу жок элдер бул боштукту оозеки чыгармачылык менен толуктоого аракет кылган. Алардын ичинде кыргыздарда бул өнөр бизге кошоктор түрүндө жетип келип, күнүбүзгө чейин жашоосун улантып келүүдө. Кошок кошуу, каза болгон инсандын эрдиктерин даңазалоо, аны эскерүү, ага сый-урмат кылуу менен мамиле жасоонун элементтерин биз орхон-енисей жазма эстеликтеринен көрө алабыз. Култегин, Билге-каганга, Барсбекке арналып жазылган жазма эстеликтер кошоктун түрү катары кабыл алсак болот (Малов, 1951, б. 12). Ал эми С.Г. Кляшторныйдын ою боюнча байыркы түрк жазуулары жанрдык өзгөчөлүгү боюнча алтыга бөлүнөөрүн көрсөтөт. Анын ичинен кошок жанрына жакын деп *тарыхый-биографиялык* жазма эстеликтер же башкача айтсак, түрк, уйгур, кыргыз элитасынын өмүр баяны, алардын ишмердүүлүктөрү жазылган эстеликтерди белгилейт. Аларга, Кошо-Цайдам, Тоньюкук, Кули-Чур, Карабалгасун, Суджи ж.б. жазма эстеликтерин кошот (Кляшторный, 1964, бб. 53-54).

Кошок жанры эпостордо кеңири кездешүү менен чектелбестен, өзүнчө жанрга айланып кеткен. Кошокту негизинен аялдар кошкон. Атайын кошокчу аялдар болуп, алардын арасында бул өнөрдү экинчи кесип кылып, профессионалдык деңгээлде айта билгендер болгон. Алсак, төкмө акын, комузчу Токтогул Сатылгановдун энеси эл ичинде кошокчу катары таанымал аял болгон. “Манас” эпосунда баатырлар өлгөндө жесирине тул салдырып, алтымыш аял кошокчу кошуп берип, аза күткөнү айтылат. Мисалы, Манас өлгөндө “Алтымыш катын кошокчу, Тул түбүндө Акылай, Баягы, кайран жеңең Каныкей, Боздоп турду буркурап, Кошуп эле турду чыркырап” деген саптар кездешет. Кыргыз элинде кошоктун бир нече түрү болгон. Алсак, жоктоо, аза, арман, угузуу, кыз узатууда кошулчу кошок деген сыяктуу түрлөрү кезигет. Тарыхый кошоктордон “Ормондун кызынын кошогу”, “Курманжан датканын Алымбек датканы жоктогону”, “Балбайдын уулу Байгашка кошкон кошогу”, “Токтогул Жеңижок ырчыны жоктогону” ж.б. кошоктор белгилүү (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002). Бул кошоктордун дээрлик баарында каза болгон адамдын жашоосунда кылган эрдиктерин, жакшы иштерин, мүнөзүнүн жакшы жактарын эскерүү менен коштолгон. Кыргыздарда оозеки кошоктордон башка кошок күүлөр кездешет. Аларга, “Сынган бугу”, “Төгөчү”, “Ак кочкор, Каңкы”, “Күлөйрон”, “Керимбай кулунум”, “Көкөй кести” ж.б. күүлөрдү айтсак болот. Бул кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында кеңири кездешкен кошок жанрынын ар тараптуулугунан кабар берет. Күнүбүздө кошок жанрыны мыкты өрнөктөрү катары төкмө акын Ысмайыл Борончиевдин Алымкул Үсөнбаевди жоктогон “Кош Алымкул” кошогу, ал эми азыркы акындардан Элмирбек Иманалиевдин Чыңгыз Айтматов көз жумганда кошок кошуп ырдаган “Чыңгыз өлбөс болсочу” аттуу кошоктору классикалык кошоктордун катарын орун таба алды.

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө *айтыш* сөзү кездешип, мааниси “эки кишинин бири-биринин ал-акыбалын сурашуусу” дегенди билдирген (ДЛТ, 2005, б. 141). Айтыш өнөрү кыргыз менен казак элинде сөз менен суроо-жооп түрүндө болуусу менен айырмаланса, анатолиялык түрктөрдө *ашыклар атышмасы (atışma)* деген ат менен белгилүү.

Айтыш - ырчылардын, чечендердин өз чыгармачылык кудуретин, чеберчилигин сыноо үчүн өз ара мелдеши; кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында өнүккөн жанр. Ал адат-салт айтыштары жана акындар айтыштары болуп эки чоң топко бөлүнөт. Ал экөө өз кезегинде мазмун жана форма жагынан бири биринен айырмаланган түрлөрдөн турат. Адат-салт айтышына: бадик, кайым, сармерден, кыз-жигит айтышы, акыйнек ж.б. кирет. Ал эми акындар айтышына: алым-сабак, табышмак, кордоо, учурашуу. Тарыхта чечендердин айтыштары да болгондугу белгилүү. Келип чыгышы жана өнүгүшү жагынан айтыш жанры байыркы үрп-адат, ырым-жырымдарга байланышып, элдик турмушту кенен чагылдырган деңгээлге чейин жеткен. Айтыш өнөрү казак-кыргызда аябай жогору бааланып, бул эки элдин акындарынын айтыштары аябагандай принципиалдуулугу менен айырмаланып, көпчүлүк аш-тойлордо акындарсыз маараке өтчү эмес.

Ал эми кыргыз-казактардын айтыш өнөрү акындардын бири-бири менен алым-сабак, суроо-жооп, табышмак айтышуусу менен өткөн. Чокан Валиханов казактарда ар бир урууда өз уруусунун атка минерлерин даңазалап, мактаган жамакчы, төкмө акындардын болоорун жазган (Валиханов, 1985, б. 70). Кыргыздарда деле ушул көрүнүш болуп, ар бир уруунун өз акындары жана жалпы элдин сүймөнчүлүгүнө татыган төкмө акындар, шайырлар болгон. Алардын эң көрүнүктүүлөрү Арстанбек Бойлош уулунан башталып, Жеңижок, Токтогул, Коргол, Барпы, Осмонкул, Алымкул, Эстебес, Тууганбайлардан кийин азыркынын ак таңдайлары Замирбек, Элмирбек, Жеңишбек, Аалы, Азамат сыяктуу акындар бул өнөрдү жашатып келишүүдө. Акындар элдин оюн, мүдөөсүн аткаминерлерге, ханга жеткирген ортомчулук милдетти аркалашкан.

“Диван Лугатта” импровизациялуу түрдө кошуп ырдоону билдирген *кошды* сөзү кездешип, мааниси “бириктирүү, кошуу” жана “көркөмдөп ыр чыгаруу” дегенди туюнткан (ДЛТ, 2005, б. 494). Кыргыз акындарынын арасында жамакчылык, кошуп ырдоо импровизациялоонун бир түрү катары каралып, жогору бааланган. 2001-жылы Кыргызстанда төкмө акындарга колдоо көрсөтүү максатында “Айтыш” фонду түзүлсө, 2008-жылы кыргыз-казак акын-импровизаторлордун бул өнөрү ЮНЕСКОнун “Материалдык эмес мурастардын тизмесине” кирген. Орто кылымдагы караханилер доорунда жазылган сөздүктөгү айтыш сөзүнүн күнүбүздө кыргыз элинде жашоосу жана өркүндөтүлүп жатышы кыргыз элинин культуругенезин изилдөөдө маанилүү булактардан болуп кала бермекчи.

Элдик оозеки чыгармачылыгыбызда байыркы жанрларынын бири каргыш болуп эсептелет. Каргыш адамдын күнүмдүк жашоо процессинде турмуштук бир кырдаалдан (жек көрүү, өч алуу, ич күйүү, ардануу) улам келип чыккан психикалык абалынын курчушун көрсөтөт. Адатта каргыштын келип чыгышына күнүм ар кандай окуялар себепкер болушу мүмкүн. Каргоо же болбосо каргыш жанры дүйнөдө көп элдерде кездешет. Анын ичинде Борбордук Азиядагы түрк элдеринде да бул жанр кеңири тараган. Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында каргыш эпостордо, ырларда, жомок жана уламыштарда кездешет. Ал эми тарыхый булактардан “Диван Лугатта” да *каргыш* сөзү кездешип, кыргыз тилиндеги эле маанини билдирет (ДЛТ, 2005, б. 429). Каргыш сөзү сыпат катары да колдонулуп, *каргыш киши* “каргышка калган киши” дегенди билдирген.

Кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгында да каргыш жанры көп учурайт. Эпостордо айрым учурларда каргыш маанилүү роль ойнойт. “Кожожаш”, “Карагул ботом” дастандарында табиятка зыян келтирип, кайберендерди түгөл кырып салган мергендерди

кайберендердин пири Сурэчкинин каргышынан ажал тапканы, Курманбек баатыр атасы Тейитбектин каргышына калып, жоо колунан мерт болушу кыргыздардын каргышка өтө терең маани бергендигин көрсөтүп турат. Кыргыздарда каргыш адамдын өмүрүнө гана эмес урукка таасирин тийгизип кое алаары санжыраларыбызда сакталып калган. Кыргыздардагы бугу уруусунун колдоочусу деп эсептелинген Мүйүздүү-эне жөнүндөгү уламыштарда Бугу-эненин Ысык-Көлдөгү арык уругунун көп сандуу болуп калышы, ала эми карамырза, асанмырза уруктарынын аз сандуу болуп калышы аларга мүйүздүү эненин каргышы тийгендиги менен байланыштырышат. Бул кыргыздарда каргышка маани берип, каргыштын бир эле адамдын тагдырын эмес, бүтүндөй уруктун тагдырын өзгөртө алат деген ишенимин көрсөтүп турат (Кыргыздар, 1993, б. 515).

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат” сөздүгүндө кыргыз элинде кеңири таралган эмгек ырларынын издерин көрө алабыз. Маселен, сөздүктө *он* сөзү кездешип, аргулардын тилинде “эгин бастырууда пайдаланылганөгүз” деген маанини билдирген. Ушул эле *он*, *он* деген сөздү түрктөр мүдүрүлгөн эшекти бастыруу үчүн колдонушкан (ДЛТ, 2005, б. 73). Ал эми кыргыз элинде эгин бастырууда “Он, майда” деген эмгек ырынын болгондугу белгилүү (Кыргыз поэзиясынын антологиясы, 1999, б. 64).

“Диван Лугатта” *сак сак* деген сөз кездешет. Мааниси, “чеп кайтарууда же болбосо жылкы кайтарууда колдонулган сөз. “Сак бол!” дегенди билдирип, сергек кишини *сак эр* деп аташкан (ДЛТ, 2005, 324). К.Юдахин түзгөн “Кыргызча-орусча сөздүктө” бекбекей сөзүнүн мааниси “жайында короо кайтарган кыз-келиндердин ыры” жана “короо кайтарганда колдонулуучу кыйкырык” деп белгилеген (КРС, 1985а, 125).

Бекбекей – байыркы салттык эмгек ырларынын түрүнө кирип, короо кайтарууда колдонулган. Анын пайда болуусу көчмөн мал чарбачылык жашоо образынын шарттарынын натыйжасы дей алабыз. Бул байыркы эмгек ыры жөнүндө алгачкы маалымат берген Г. Загряжский кечинде короо кайтарган кыздар таң аткыча карышкырларды койлорго келтиртпөө үчүн ырларды ырдап, кыйкырып чыгышаарын жазган (Дюшалиев ж.б., 1999, б. 33). “Бекбекей” ырында мындай саптар кездешет:

“Ала байтал Бекбекей,
Айкалышкан Саксакай.
Бекбекей качты, бел ашты,
Саксакай кууп адашты.
Бекбекей ашты бел ашты,
Саксакай ашты сак ашты.
Саксакай айткан муңайым,
Сак кайтарчы, кудайым.
Бекбекей айткан муңайым,
Бек кайтарчы, кудайым.
Койдун сүтү коргошун,
Кой уурдаган оңбосун” (Кыргыз поэзиясынын..., 1999, бб. 38-40).

Бул ыр саптардан биз орто кылымдардагы караханилер доорундагы түрктөрдүн кароолдо, мал кайтарууда ууру-бөрүдөн сактануу үчүн колдонгон методдору кийин кыргыздарда да колдонулуп, анын салттык эмгек ырларынын деңгээлине чейин көтөрүлө алгандыгын көрө алабыз. Орто кылымдардагы караханилер менен кыргыздардын ортосундагы

байланыш, маданий окшоштуктар кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында кеңири кездешипти бул маданий байланыштын өтө терең болгондугунан кабар берет.

“Диван Лугат” сөздүгүндө орто кылымдардагы караханилердин музыкасы жөнүндө маалыматтар кездешет. Алсак, сөздүктө *көгледу* деген этиш сөзү кездешип, “ырдоо” деген маанини билдирет (ДЛТ, 2005, б. 656). Бул сөз менен кошо *эр көгледу* - “эр ырдады” деген мисал берилген. Азыркы кыргыз тилинде күү сөзү “обон, музыкалык мотив” деген бир маанини билдирет (КРС, 1985а, б. 472).

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат” сөздүгүндө *кубуз* сөзү “удга окшош, кылдуу музыкалык аспап” дегенди билдирет (ДЛТ, 2005, б. 347). Сөздүктүн башка жеринде *кунзады*, *ол кубуз кунзады* “ал комуз чертти” деген өрнөк кездешет (ДЛТ, 2005, б. 954). Комузчу тууралуу маалымат *кубузлуг киши* “комуздуу, комузу бар киши” деген сөздөн даана көрүнөт (ДЛТ, 2005, б. 458). XI. кылымда караханилерде кобузду бир эле эркектер эмес, аялдардын колдонгондугу сөздүктө кездешкен *кызлар кубзаиды* “кыздар комуз чертишти” деген сөздөн көрө алабыз (ДЛТ, 2005, б. 631). Ал эми комуз чертишүү, жарышуу сыяктуу мисалдарды кыргыз элинде кеңири тарап, белгилүү комузчулардын комуз чертиштеринен Майлыбай менен Ниязаалынын, Муратаалы менен Карамолдонун чертиштери эл оозунда сакталып кала берген (Алагушев, 2005). Сөздүктө комуздун *бучы кубуз* деген түрү жөнүндө да маалыматтар кездешип, бул аспаптын өзгөчөлүгү үнүнүн шаңдуу чыгышы менен айырмаланган (ДЛТ, 2005, б. 870). Түрк элдеринде тартма, кылдуу жана какма кобус (хобус), кобус (хомуз), комуз деп аталган аспаптар бир канча түрү болгон. Бул аспаптар чыгышы якуттардан тартып батышы Анатолиядагы түрктөрдүн колдонгон музыкалык аспабы болуп эсептелет (Ögel, 1987, бб. 237-258). Бул комуздун эң байыркы музыкалык аспап экендигин далилдейт.

Ал эми кыргыздарда эң кеңири тараган музыкалык аспап катары комузду айта алабыз. Комуз өрүк, алмурут карагай, арча жапан, тал өндүү экме жана жапайы жыгачтардан чабылат. Жалбырактары күбүлгөн жана мөмөсү бышкан кезде кыйылган жыгач сомдолуп, сууга кайнатылып, анан ышталган. Комуз баш, моюн, тулку, чара, калпак, тепкек, үч кулак, үч кылдан турат. Кулагы өрүктөн, арчадан же мүйүздөн жасалат, ал эми кылы көбүнчө эки тиштүү кыргыз койлорунун ичегисинен бир кыл гана жасашкан. Ал жөнүндө “Манас” эпосунда да маалыматтар кездешет. Эпосто Манасты өз туугандары Көзкаман, Көкчөкөздөр ууландырып, өлтүрмөкчү болгондо алардан качып чыгып, үңкүргө жашынып калат. Ал жерде ооруп жатканда чоролору Сыргак менен Серектен комуз чаап берүүсүн өтүнүп мындай дейт:

“Ак талдан комуз чабыңар,
Арчадан капкак чабыңар.
Чарасын терең оюңар,
Тепкесин бийик коюңар.
Туу аркар кылын тагыңар,
Туурасынан кагыңар” (Манас, 2010, б. 1407).

Бул жерден эпостун башкы каарманы Манастын комуз черте алгандыгы менен бирге комуздун кантип жасалаары тууралуу маалыматтарды алсак болот.

Дүйнөдөгү элдердин дээрлик баарында эле үйлөмө музыкалык аспаптары бар. Алардын ичинде байыркы түрктөрдө жана енисейлик кыргыздарда үйлөмө аспаптардын болгондугун кытай тарыхый булактарынан биле алабыз. X кылымда Тан доорундагы эмгектерде енисейлик

кыргыздардын байыркы жана орто кылымдагы тарыхы жөнүндө кээ бир маалыматтар берилген. Тан доорундагы кытай тарых булактарында енисейлик кыргыздарда барабан, флейта, чоор, жалпак коңгуроо, чогойно (дудка) сыяктуу музыкалык аспаптардын болгондугу жазылат (Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана, 2003, б. 35). Ал эми ошол эле доорлордо жазылган “Диван Лугатта” да карахандар доорундагы түрктөрдүн үйлөмө музыкалык аспаптары жөнүндө маалыматтарды кезиктире алабыз. Алсак, сөздүктө *сыбызгу* деген үйлөмө аспап жөнүндө маалымат берилет (ДЛТ, 2005, б. 452). *О сыбызгу өтүрдү* - “ал сыбызгыда ойноду” деген мисалдарды кезиктире алабыз (ДЛТ, 2005, б. 232).

Ал эми кыргыз элинин үйлөмө музыкалык аспаптардан чоор, чопо чоор, чогойно, сурнай, керней жана сыбызгыны айта алабыз. Сыбызгы – кыргыздын элдик үйлөмө аспаптарынын бири болуп саналат. Чоордон айырмаланып сыбызгы туурасынан кармалып ойнолот. Негизинен тыт, өрүк, бөрү карагат, камыштан жасалып, бир нече жеринде кичинекей тешикчелер болот. Чоорго караганда ышкырыктуу келип, ар кандай тембрлер, октавалык диапазон мүнөзүү (Дүйшалиев, 2007, б. 203). Аскердик капельмейстер А.Ф.Эйхгорн сыбызгы (*цибыска*) тоолук кыргыздарда көбүнесе койчулар тартуучу аспап деп мүнөздөйт (Эйхгорн, 1885, б. 6). Сыбызгы жөнүндө маалыматтар “Манас” эпосунда да кездешет. Эпосто Манас Каныкейди алганы күйөөлөп бара жаткандагы салтанатта өнөрпоздор комуз, чоор жана сыбызгы сыяктуу аспаптарда ойногондугу айтылат:

“Сары жыгач кыйдырган,
Саратан күнгө койдуруп,
Усталыктан кылдырган,
Отуз жети жигитте
Сыбызгы менен чоору бар” (Манас, 2005, б. 1126).

Ал эми чоор, чогойно, сыбызгыда ойнолуучу күүлөрдүн эң белгилүүлөрү “Бекташ”, “Койчулардын коңур күү”, “Койчунун арманы” деген сыяктуу күүлөр жазылып алынып, нотага түшүрүлгөн.

“Диван Лугатта” мүйүздөн жасалган үйлөмө аспаптардын бир түрү катары **боргуй** деген сөз кездешет (ДЛТ, 2005, б. 923). Бул маалымат аркылуу байыркы боргуй аспабы мүйүз керней болушу мүмкүн деп божомолдойбуз. Себеби, кыргыз элинин улуттук аспаптарынын бири мүйүз кернейди кошо алабыз. Узундугу 20-40 см. келип, тоо текенин (аркар-кулжанын) ийилген мүйүзүнөн жасалган. Бүгүнкү күндө Кыргыз улуттук консерваториясынын фольклордук кабинетинде жалгыз экземпляр сакталып турат. Бул аспапта кичи октавадагы натуралдык шкаладагы башкы үндөрдү (т.а. до, ре, ми) ойноого болот. Бул сигналдык белгини аткарган аспаптардын катарына кирет (Дүйшалиев, 2007, б. 205). Аскердик капельмейстер А.Ф. Эйхгорн Алайлык бир кыргыздан текенин мүйүзүнөн жасалган үйлөмө музыкалык аспапты сатып алгандыгын эскерет (Эйхгорн, 1885, б. 6). Кыргыздарда *боргуй* музыкалык аспабынын аталышы кийин перс тилинен кирген керней, сурнай сөздөрүнө алмашып кеткен шекилдүү. Карахандардагы *боргуй* сөзү азыркы хакастарда *пыргы*, туваларда *амырга* деп кездешип, аңчылыкта эликти азгырып чакыруу үчүн үйлөп ойноочу мүйүздөн жасалган үйлөмө музыкалык аспап.

Дүйнөдөгү элдердин дээрлик баарында кездешкен, өтө байыркы аспаптардын бири доолбас (добул, барабан) болуп эсептелет. Бул аспаптар согушта, ар кандай салтанаттарда колдонулган. Бул аспаптын енисей кыргыздарында кездешээрин жогоруда көрсөтүп өттүк.

Добул “Диван Лугатта” **ТОВЫЛ** түрүндө кездешип, куш салганда колдонулуучу урма аспап маанисин берет (ДЛТ, 2005, б. 864). Бул кыргыздарда добул түрүндө кездешет. Добул – үстү алкакка керилип, төөнүн терисинен жасалган анча чоң эмес, урма аспап. Добулбас менен доолдун бир түрү. Аны колго алып жүрүп ойносо да, атчан жүргөндө ээрдин кашына илип коюп ойноого да болгон. “Манас” эпосунда добулбастын жасалышы боюнча маалыматтар берилет:

“Жезден кылып койдурган,
Бил терисин чойдурган,
Каптатып билдин терисин
Каккан болсо көчүрөт
Маргалаңдын керисин
Узундугу үч кулач,
Үнүн уксаң оолак кач,
Жоондугу үч кучак,
Доолбасын карап бак.
Казандай күрсү алганы,
Кагарда чабат балбаны,
Жаман-жуман тамдардын,
Чыгуучу экен далдалы” (Манас, 2010, б. 837).

Кыргыздарда добул куш салганда, суу куштарын үркүтүү үчүн колдонулат. Мындай добулдар Түштүк Сибирдеги элдерде шамандын куралы катары белгилүү.

Корутунду

Жогоруда келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай орто кылымда жашаган түрктөрдүн музыкалык маданияты бир кыйла жогорку деңгээлде болгон. Салттуу маданиятыбызды изилдөө үчүн тарыхый жазма маалыматтар, археологиялык-этнографиялык булактар жана лингвистикалык каражаттарды пайдаланып, маданиятыбыздын уюткусун аныктоо зарыл. Мындай изилдөөлөрдө Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгеги илимпоздор тарабынан ар тараптуу изилдөөнү керек. Бул багыт дагы деле өз изилдөөчүлөрүн күтүүдө.

Пайдаланылган адабияттар

Абдимиталип уулу, Н. (2022). “Обычаи, связанные с рождением ребенка у средневековых караханидов и современных кыргызов”. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), 126–132. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_126. EDN: DUMQTV.

Абдимиталип уулу, Н. (2023). “О некоторых фольклорных элементах в словаре Махмуда Кашгари “Диван Лугат ат-Турк”. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 101–106. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_12. EDN: LKPOYE.

Абдимиталип уулу, Н., & Жапаралиев, Ш. (2023). “Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө ат жабдыктарына байланышкан сөздөр”. *Ош мамлекеттик*

университетинин Жарчысы, (3), 131–142. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_17.
EDN: WYGHTD.

- Аль-Кашгари, Махмуд. (2005). *Диван Лугат ат-Турк*. Перевод, предисловие и комментарии. З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: “Дайк-Пресс”.
- Валиханов, Ч.Ч. (1984). *Собрание сочинений в пяти томах. Том 1*. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии.
- Валиханов, Ч.Ч. (1985). *Собрание сочинений в пяти томах. Том 2*. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии.
- Дүйшалиев, К. (2007). *Кыргыз эл музыкасы*. Бишкек: “Шам”.
- Дюшалиев, К., и Лузанова, Е. (1999). *Кыргызское народное музыкальное творчество: учеб. пособие*. Бишкек: Фонд “Сорос Кыргызстан”.
- Киргизско-русский словарь*. (1985). 1-книга, А-К. Под.ред. К.К. Юдахина. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
- Киргизско-русский словарь*. (1985). 2-книга, Л-Я. Под.ред. К.К. Юдахина. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
- Кляшторный, С.Г (1964). *Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии*. Москва: “Наука”.
- Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт*. (1993). Түзгөн К. Жусупов. Бишкек: Кыргызстан.
- Кыргыз поэзиясынын антологиясы*. I том. (1999). Түзгөн К. Жусупов. Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду.
- Малов, С.Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу*. (2010). С.Орозбаковдун варианты боюнча. Түз. С. Мусаев, А. Акматалиев. Бишкек: Хан-Тенир.
- Мукамбаев, Ж. (2009). *Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү: 32 000 жакын сөз*. Бишкек.
- Радлов, В.В. (1885). *Образцы народной литературы северных тюркских племен*. Собраны В.В.Радловым. Часть V. Наречие дикокаменных киргизов. Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук.
- Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар*. (2002). “Эл адабияты” сериясынын 19-тому. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек: “Шам”.
- Эйхгорн, А.Ф. (1885). *Полная коллекция музыкальных инструментов Центральной Азии. Каталог* – С-Петербург: Типография Ю. Штауфа (И. Фишона).
- Ögel, Bahaeddin. (1987). *Türk Kültür Tarihine Giriş IX. Türk Halk Musikisi Aletleri (Uygur Devletinden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.